

PRIVAATSE JA AVALIKU PÕIMUMISEST NÕUKOGUDE EESTI ELUILMAS: POSTSOTSIALISTLIKKE VAATEID SOTSIAALSETELE SUHETELE NÕUKOGUDE ARGIELUS¹

Kirsti Jõesalu

1. Sotsiaalsed suhted ja avalik, privaatne, sotsiaalne ala nõukogude ühiskonna uurimisel

Süsteemivahetus endistes sotsialistlikes riikides tõi kaasa muutused nende maade argielus, sealhulgas ka tööelus. Mitmeid ametikohti ei eksisteeri enam, eriti puudub see nõukogudeaegset toltbürokratiat. Paljud endised suured ettevõtted on lõpetanud oma tegevuse. Maaregioonides ei tegutse kolhoose ja sovhoose, mis olid seni olnud põhilised tööandjad ning mille ümber oli koondunud ka suur osa inimeste töövälisest ajast.

Mitmed nõukogude ajal õpitud ja kasutusele võetud strateegiad ei ole kaasaegses tööelus kasutatavad. Ühiskonnas on teisenenud arusaamad ajakasutamisest, ruumist ning sotsiaalsetest kihtidest. Teisalt on selge, et argielus ei kehti ainult kaasaegsele turuühiskonnale omased praktikad ja käitumisnormid, vaid tähendus on ka kogemustel ja tegutsemisviisidel, mis kujunesid välja ligi 50 aastat väldanud Nõukogude okupatsiooni ajal. Täna argielus orienteerumiseks kasutatavate praktikate puhul võib täheldada pigem Nõukogude Eestis kehtinud ja postnõukogude ühiskonnas käibel olevate praktikate sünteesi. Mõistmaks seda, kuidas toimib tänane nõukogu-

---

¹ Artikli aluseks on Tartus 13.–15. juunini 2003 toimunud konverentsil „Tööelu ja eluilm sotsialismi ajal ja järel. Arbeitswelt und Lebenswelt im Sozialismus und Postsozialismus” peetud ettekanne. Muudetud variant artiklist ilmus kogumikus *Arbeitswelt-Lebenswelt. Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa* (2006).

dejärgne ja postsotsialistlik ühiskond laiemalt, on vajalik uurida ka *reaalse sotsialismi* (Cox 1995)² aegseid praktikaid. Siinses artiklis püüan ma biograafiliste jutustustuste abil anda ülevaate ühest osast Nõukogude Eesti eluilmast³.

Varasemad uuringud igapäevaelu praktikatest ENSV-aegses tööelus ning tööelust teistes sotsialistlikes riikides on näidanud, et üheks oluliseks ja eriliseks teemaks, mida oma tööelust rääkijad esile toovad, on sotsiaalsed suhted (Benovska 2004; Jõesalu 2004). Seega keskendub ka käesolev vaatlus⁴ nõukogudeaegsetele sotsiaalsetele suhetele ja täpsemalt sellele, kuidas kajastuvad tollased suhted tänastes biograafilistes allikates ja kuidas rääkijate praegune ühiskondlik situatsioon mõjutab meenutusi nõukogude ajast.

Sotsiaalsete suhete erilise rolli juures tuleb arvestada biograafiliste lugude suhet tänase päevaga, meenutamishetkega, lugudesse on haaratud ka jutustaja olevik ja tema (sotsiaalne) positsioon rääkimise ajal (Bertaux, Bertaux-Wiame 1980: 111). Tihti väärtustatakse seda, millele paljudel ei ole enam ligipääsu – tulenevalt vanusest (pensionär) või muutunud töösituatsioonist (töötus, ükski/iseseisvalt töötamine).

Kasutades argielu allikana biograafilisi jutustusi, seisneb nende olulisus eelkõige selles, kuivõrd ja mil viisil on neis edasi antud isiklikku kogemust. Samas peame biograafiliste jutustuste tõlgendamisel arvestama mälestuste selektiivsusega ja sellega, et jutustajad teevad valiku, millest (seekord) rääkida. Loo edasiandmisel (vestlu-

---

² Mõiste *reaalne sotsialism* on võetud kasutusele iseloomustamiseks nõukogude tüüpi ühiskondi ja eristamiseks *reaalset sotsialismi* sotsialismi ideaalidest, nagu neid esitasid ühiskonnateoreetikud (nt Karl Marx). Kasutusel on ka mõiste *reaalselt eksisteeriv sotsialism* (Bahro 1977; vt ka Humphrey 2003: 12), peale sotsialistlike riikide süsteemi kokkuvarisemist soovitasid Robert Cox ja Gordon Skilling kasutusele võtta pigem mõiste *reaalne sotsialism* (Cox 1995: 233).

³ Sotsioloog Alfred Schützi järgi on *eluil* defineeritav järgnevalt: „Kõikidel indiviididel on eluil – see on kogemuste totaalne sfäär, mis on ümbritsetud loomulikust keskkonnast, inimese poolt tehtud objektidest, sündmustest ja teistest indiviididest” (Wuthnow 1984: 31).

⁴ Siinne uurimus on toimunud uurimisprojekti „Argielu strateegiad ja praktikad Nõukogude Eestis” raames (ETF grant 5322). Välitööde korraldamist ja artikli kirjutamist on rahastanud ka kaks FOROST osaprojekti. Tahaksin siinkohal avaldada tänu kolleegidele nii rahvusvahelisest kui Eesti uurimisgrupist. Minu eriline tänu kuulub Ene Kõresaarele tema toetuse ja kommentaaride eest.

ses, intervjuueeritavana, oma lugu kirja pannes) lähtutakse selle lõpetatusest ning vahendatakse oma lugu iga kord uuesti.

Oma siinses artiklis vaatlen esmalt, millist tähelepanu pööratakse sotsiaalsetele suhetele biograafilistes jutustustes. Esimeses osas tutvustan ka avalik-privaatse kategooria kasutamist nõukogude aja uurimisel, seejärel analüüsin kolme tüüpi sotsiaalseid suhteid – kollegiaalseid, suhteid ülemustega ja nišitegevustega seotuid. Kitsam küsimuseasetus puudutabki nišitegevuse olulisust nõukogude aega käsitlevates tööbiograafiates. Nišitegevust käsitlen mitmesuguste huvigruppide tegevuste sünonüümina. Võtan *nišitegevuse* mõiste kasutusele, toetudes Saksamaa Liitvabariigi ühiskonnategelase ja ajakirjaniku Günter Gausi niši ja nišiühiskonna definitsioonile. Selle järgi peab Gaus Saksa Demokraatliku Vabariigi ühiskonnale iseloomulikuks tagasitõmbumist avalikust sfäärist privaatsfääri. Günter Gaus defineerib nišše SDV näitel oma teoses *Wo Deutschland liegt. Eine Ortsbestimmung* kui tagasitõmbumist ühiskondlikust elust ja tegevusest isiklike suhete privaatmaailma, tegelemist ainult privaatsfääri kuuluvate tegevustega (tsit Diewald 1995: 225).

Mõistega *nišitegevus* iseloomustan seevastu huvigruppide asetumist privaatse ja avaliku ala vahealale, *sotsiaalsele* ehk *mitteformaalse avalikkuse* alale. Püüan leida vastust, mis teeb need huvigrupid eriliseks ning mil viisil siinkirjeldatud nišitegevus ehk siis oma huvi realiseerimine on vaadeldav nii (pool)avaliku kui ka (pool)privaatse tegevusena.

1.1. Avalik-privaatse kategooria kasutamisest nõukogude aja uurimisel

Kaasaegses sotsioloogilises teoorias kaheldakse üha enam avalik-privaatse dihhotoomia rakendamise võimalikkuses komplekssete ühiskondade uurimisel ning selle eristuse normatiivses ja empiirilises tõestatavuses (vt Wolfe 1997; Weintraub 1997). Avalik-privaatse dihhotoomia probleemi lahendamiseks kasutatakse nn kolmnurkasid.⁵ USA sotsioloog Garcelon kasutab nõukogude ühiskonna ana-

---

⁵ Nt Jürgen Habermase *avalik sfäär (öffentliche Sphäre)* ja filosoof Hannah Arendti *avalik ruum (öffentliches Raum)* on kui vahealad avaliku (riigi) ja privaatse (kodu) vahel, mõlemad on seotud enam kodanikuühiskonna ja tsiviilühiskonna kontseptsiooniga (vt Weintraub 1997).

lüüsimiseks kolmese analüüsi mudelit – avalik-sotsiaalne-privaatne (Garcelon 1997: 317j). *Avalik ala* märgib siinjuures ideoloogilist poolt, normide ja eeskirjade ala ning ametlikku bürokraatiat ja valitsevat eliiti. *Sotsiaalne ala* ühendab ametlikult sanktsioneeritud suhtlemise alaga – töö ning töökohaga seotud tegevused. *Privaatsfääri* all mõistan kodu ja perega seotud intiimset ala.

Töökohta ja sellega seotud tegevusi saab nõukogude ühiskonnas tõlgendada seega kui sotsiaalses sfääris toimuvaid tegevusi. Garceloni järgi segunevad siin nii privaatne kui avalik sfäär. Vene sotsioloogid räägivad ka poolprivaatsest alast ja *mitteformaalsest avalikust alast* (Zdravomyslova, Voronkov 2002). Zdravomõslova ja Voronkov toovad mitteformaalse avaliku sfääri näitena mitmesuguseid vaba aja tegevusi, kus kehtisid tavaõigus ja kirjutamata seadus, erinevalt ametlikust avalikust alast, kus kehtisid ideoloogiliselt aktsepteeritud seadused.

Igapäevaselt oli tavanimene Garceloni järgi seotud kahe sfääri- ga: ühelt poolt instrumentaalsete personaalsete sidemetega töökohal ja osalemisega „teisises majanduses” ning teiselt poolt intiimse koduse alaga ja sellega seotud perekondlike suhetega. Partei elu, ametlik avalik sfäär jäi indiviidi jaoks kaugeks, rituaalseks valdkonnaks. Nii Zdravomõslova ja Voronkovi kui Garceloni järgi on nõukogude ühiskonna analüüsimisel oluline teha vahet just ametliku avaliku ja mitteametliku avaliku ala (Garcelonil sotsiaalne) vahel. Siinseid autobiograafilisi jutustusi analüüsidest toetungi nii Garceloni pakutud avaliku-sotsiaalse-privaatse ala eristusele kui Voronkovi-Zdravomõslova mitteformaalse avalikkuse kontseptsioonile. Vaatlen selle eristuse abil nišitegevusi kui sotsiaalsel alal toimivaid tegevusi Nõukogude Eestis.

1.2. ERMi korrespondentide vastuste arhiivi vastused ja intervjuud ametnike tööelu ja sotsiaalsete suhete uurimise allikana

Nõukogudeaegset ühiskonda on sageli vaadeldud kui suhteliselt ühtset ja võrdsete inimeste ühiskonda. Sellele nii teaduslikes tekstides kui isiklikes mälestustes väljenduvale arusaamale on ühe tegurina mõju avaldanud ka valitsevas nõukogude ideoloogias kehtinud egalitaarsuse põhimõte. Kui rohkem tegelda nõukogude aega puudutavate materjalidega, tuleb tunnistada ametist tulenevate eris-

tuste eksisteerimist ka nõukogude ühiskonnas. Tulenevalt riigi ja bürokraatia privatiseerimisest (Srubar 1991) ja ühiskonna diferentseeritusest võib tuua esile erinevusi nii inimeste osalemises sotsiaalses võrgustikes kui ka nende elulaadis.⁶ Sellele viitavad samuti artiklis kasutatavad allikad. Kuigi elustiilis ei olnud suured erinevused võimalikud (sõltuvalt puudusemajandusest), siis elustandard ja mitterahalistele ressurssidele ligipääs sõltusid paljuski inimeste (töö)positsioonist, sotsiaalsest võrgustikust ning isiklikust kompetentsist.

Kelle sotsiaalsetest suhetest ja nišitegevusest on siinses artiklis juttu? Pean vajalikuks rõhutada, et käsitlen sotsiaalseid suhteid, mida on kirjeldatud ametnike biograafilistes jutustustes, kes on töötanud või töötavad Eesti suuremates keskustes ning kellel oli võrdlemisi hea ligipääs erinevatele ressurssidele. Ametnikkonnal⁷ oli töö iseloomu tõttu võimalus käia vabamalt ümber ajaressursiga. Võrreldes näiteks liinitöölise või õpetajatega, oli ametnikel lihtsam ajada töö ajal ka isiklike asju ning neil oli parem ligipääs informatsioonile. (Näiteks pandi töökohtadesse varem kui kodusesse telefonid, mille kaudu sai edastada ka olulist teavet müügile tulnud kaupade kohta.)

Minu käsitus põhineb tööbiograafiatel, mis on kogutud kahe erineva meetodiga – teemakesksete intervjuude ning kirjalike struktureeritud küsimuslehtede abil. Esmalt peatun lähemalt Eesti Rahva Muuseumi kirjalikel struktureeritud küsimuslehtedel. Kui ERMi vanemate küsimuslehtede eesmärk oli koguda vanavara kirjeldavat materjali, siis selliselt koostatud küsimuslehtede abil on tänast mitmekülgselt ühiskonda võimalik uurida ainult teatud kitsendustega. Alates 1990. aastate keskpaigast on ka ERMis võetud suund avatumate ja kogemusele suunatud küsimuslehtede kasutamisele. Mitmed küsimuslehed on koostatud materjali kogumiseks nõukogudeaegse argielu kohta.⁸

---

⁶ Ühiskonna diferentseeritusele ka sotsialismi ajal on viidanud näiteks Poola kohta Chris Hann (1985) või ka Carole Nagengast (1991).

⁷ Kuigi minu poolt intervjuueeritute hulgas oli ka kaubandustöötajaid ja haritlasi, kuuluvad nad kõik nõukogudeaegse määratluse järgi gruppi „teenistujad“.

⁸ Küsimusleht nr 206 *Sõjajärgne küla* (1999); nr 207 *Elu nõukogude ajal I* (2000); nr 211 *Tööelu ja töötamine Nõukogude Eestis* (2001); nr 212 *Usuelu Eestis 1940–2002* (2002); nr 214 *Toidukultuur nõukogude ajal* (2002); nr 215 *Muutused Eesti*

2001. aasta ERMi kogumisvõistluse jaoks koostas in küsimuslehe *Töö ja tööelu Nõukogude Eestis*, mis põhines varem tehtud intervjuudel. Sellele laekus 118 väga erinevat vastust. Lisaks olen kasutanud ka vabas vormis saadetud meenutusi tööelu kohta, 2002. aastal saabus neid 88. Küsimuslehele vastajad on suures enamikus sündinud enne Teist maailmasõda, nende sünniaasta jääb 1920.–1930. aastatesse. Vastuseid tuli väga erinevatel elualadel tegutsevatelt inimestelt, nii linnast kui maalt, vastajate hulgas on palju õpetajaid ja teisi haridustöötajaid, kuid ka insenere, meistreid, kolhoosi- ning sovhoositöölisi ja -direktoreid. Sotsiaalsete suhete analüüsi puhul piirdusin ametnike kirjalike teemajutustuste analüüsiga (KV 990; 991; 993; 995; 999). Kuid teisedki lood avardasid pilti ENSV-aegsest argielust. Oli vastuseid, kus läheneti teemale laiemalt, kui nõudis küsimuslehele vastamine, kus võeti esitatud küsimusi kui tõuget meenutamiseks. Võistluse tulemusena ERMi korrespondentide vastuste arhiivi saabunud tööbiograafiad on siinse artikli üheks allikaks, viites lühendina KV. Artiklis leiab sagedast tsiteerimist KV 993, lk 41–144, kuna selles vastuses on näiteid, mis esinevad teisteski lugudes, kuid on selgemini formuleeritud.

Teise allikana kasutan tööelule ENSV-s keskendunud teema-intervjuusid, mille viisid läbi Tartu Ülikooli etnoloogiatudengid 2002/2003. aastal ja mina ise 2001/2002. aastal. Intervjuud on tehtud peamiselt Tallinnas ja Tartus töötanud või töötavate ametnikega. Intervjueeritavate hulgas leidub nii enne Teist maailmasõda sündinuid (1920.–30. aastatel) kui ka 1940.–50. aastatel sündinuid. Viidates mõlemas allikas esinevatele praktikatele, kasutan mõistet *biograafiline jutustus*.

2. Sotsiaalsed suhted töökaaslaste vahel biograafilistes jutustustes

Suhetel on oluline tähtsus nii elus kui ka tööl (KV 993: 41–144).

Sotsiaalsetele suhetele on etnoloogias võimalus läheneda mitmel moel: neid võib vaadelda lähtuvalt võimuküsimusest, vastastikkuse

---

ühiskonnas nõukogude ajal (2003); nr 216 *Noortekultuurid nõukogude ajal* (2003) (<http://www.erm.ee/?node=58>).

kohustuse seisukohalt (kingi funktsioon) ning moraalsetest seisukohtadest. Etnoloogias vaadeldakse ka sotsiaalsete võrgustike päritolu, kooslust ning võrgustiku kasutamist igapäevases elus. Sotsiaalseid suhteid jagatakse nn tugevateks ja nõrkadeks (sotsiaalseteks) suheteks ning neid seotakse ka erinevate sotsiaalsete gruppidega (Diewald 1995: 229).⁹ *Tugevatel suhetel* on eelkõige emotsionaalne tähendus, sisaldades abistamisprintsipi, ja neid seostatakse eelkõige primaarse grupiga. Primaarse grupiga, mille all mõistetakse pere- ja sugukonda ning lähedasi sõpru, seotud sotsiaalsete suhete kirjeldamine jääb küsimuslehele vastusena saadetud tööbiograafiates tagaplaanile ning teiste biograafiliste allikate puhul on see sõltuv rääkija sotsiaalsest positsioonist (haridusest, soost). *Nõrkade suhete* all mõistetakse sotsiaalseid suhteid, mis on vähema emotsionaalse sidususega kui *tugevad*. Nõrku suhteid seostatakse ka instrumentaalsuse ehk kasulikkuse printsibiiga. Nende „kehtivusalana” vaadeldakse sekundaarset gruppi, millega seostatakse sotsiaalseid suhteid tuttavate, sõprade ja töökaaslastega. See aga ei tähenda, et *nõrkadel* suhetel oleks väiksem tähendus inimese jaoks, kes nendest räägib. Erinevate sotsiaalsete suhetega ongi seotud erinevad kompetentsid ja ootused (Diewald 2003: 214). Tööelu käsitlevates biograafiates kirjeldatakse enamasti sekundaarse grupiga seotud *nõrku suhteid*.

Vaatlen artiklis sotsiaalseid suhteid, lähtudes sellest, mida tõstatatakse esile mälestustes tööelust. Keskendun küsimusele, kuidas antakse töölastele suhetele, mis leiavad aset avalikus ruumis, privaatne tähendus. Tulenevalt sellest, kellest räägitakse ja milliseid sotsiaalseid suhteid meenutatakse, saab erinevate allikate põhjal, mis käsitlevad tööelu ENSV-s, tuua esile järgneva jaotuse: sotsiaalsed suhted horisontaalsel tasandil, vertikaalsel tasandil ning nišitasandiga seotud suhted.

---

⁹ Sotsiaalsete suhete ja võrgustike uurijate pakutud jagamine *nõrkadeks ja tugevateks suheteks* primaar- ja sekundaargrupi tasandil on üldiselt levinud. Mulle tundub ebapiisav lahendus siduda primaargrupi tasand tugevate, emotsionaalsete suhetega ning sekundaargrupi tasand instrumentaalsete suhetega. Eriti tänases ühiskonnas on piirid sageli segunenud, uuemad egosse puutuvad võrgustike analüüsid viitavad ka näiteks sõpruse osakaalu suurenemisele, võrreldes peresuhetega emotsionaalselt tähtsates küsimustes (vt Diewald 2003).

2.1. Kollegiaalsus ja selle tänane interpreteering

Polnd nagu põhjust kellegile käksi keerata (intervjuust, naine, snd 1947).

Horisontaalsete suhete ehk suhete kirjeldamisel kolleegide vahel puutume me kokku postsotsialistlikes ühiskondades toimunud muudatustega. Horisontaalse tasandi sotsiaalsete suhete tähendus on biograafilistes jutustustes enamasti emotsionaalne ja neid suhteid kirjeldatakse biograafilistes intervjuudes suure soojusega. Tähendus tollal kehtinud suhetele antakse sageli just võrdluses tänase ühiskonnaga. Paar näidet intervjuudest, mis kirjeldavad suhteid töökaaslastega nõukogudeaegses asutuses:

Niuksed üldiselt sõbralikud ja nagu tööalaselt kogu aeg arutati asju ja küsimusi. Polnd nagu põhjust kellegile mingit käksi keerata või kui oli üks osakond ja üks töö ja noh niimoodi. Ja mingit konkurentsi ju ei olnud, et keegi selle[pärast] [...] nihukest nagu jala tahapanemist ei olnud, sellepärast, et see nagu ei andnud midagi. Seda, praegu on vaja seda kasutada, aga siis ei olnud seda vaja kasutada. (Intervjuu nr 23, naine, snd 1947, tehniline sekretär, ehitustehnik)

Ühest küljest on siin näites iseloomustatud kommunikatsiooni ja usalduse küsimust, mis on iseloomulik mitteformaalsele kollektiivile (vt ka Jõesalu 2004). Teisalt tuuakse selgelt välja praktika, mis kehtib postsotsialistlikul tööturul ja mis sellisena peaaegu puudus sotsialistlikus ühiskonnas – konkurents¹⁰ ning tema mõju sotsiaalsetele suhetele.

Näide intervjuust Liiaga¹¹, kus samuti viidatakse ühiskonnas toimunud muutustele. Liia töötas nõukogude ajal ametnikuna, müüjana, hiljem ka raamatupidajana peamiselt kaubandusettevõtetes. Täna töötab ta raamatupidajana perefirmas.

Üldiselt, kollektiivid olid suhteliselt sõbralikud, sest -- sest kõigile jätkus tööd, kõigile jätkus raha, ei olnud õelust -- Mina vähemalt

¹⁰ Nõukogude ajal toimis küll süsteemile omane võistlemine: näiteks konkureeriti ülikooli lõpetamisel parematele (st keskustesse) töökohtadele suunamise saamise pärast, praeguses ühiskonnas toimib nn vabaturu/turumajanduse suhtel põhinev konkurents.

¹¹ Kõik isikunimed on muudetud.

Foto 1. EPT Vabariikliku Baasi naisansambel, 1960ndate algus. ERM Fk 2827: 41.

Pilt heast ja üksteist toetavast kollektiivist on biograafilistes jutustustes väga levinud. Eriliselt hea meelega meenutatakse osalemist isetegevuslikes ringides, peamiselt ansamblites ja koorides.

Üldiselt, kollektiivid olid suhteliselt sõbralikud, sest -- sest kõigile jätkus tööd, kõigile jätkus raha, ei olnud õelust (intervjuust).

ei -- ei sattunud sellistesse kollektiividesse. Ei olnud õelust -- õelust ja pahatahtlikkust. Kõike oli, kõike jätkus. [...] Inimesed oli toredad tegelikult. Inimesed ei olnud pahad. Pahatahtlikkust ei olnud, sest ei olnud mille nimel VÕISTELDA¹². Või -- või noh ütleme, karjääri, kes tegi, kes ei teinud. Tihti partei määras. Ja see ei olnudki eesmärk. Kõik said oma PALGA, kõigile jätkus sellest enam-vähem. Ma ei mäleta, et oleks omavahelist rebimist karjääri või -- või palga suhtes või millegi suhtes. (Intervjuu nr 21, naine, snd 1959, raamatupidaja)

¹² Kui ei ole märgitud teisiti, siis on suurtähtede puhul tegemist allikapoolse rõhutamisega. Nurksulud märgivad autori kommentaare ja väljajätteid, "--" sõna, fraasi või lause katkestust.

Foto 2. Tartu 3. Lastepäevakodu töötajad pidulauas, 1965. ERM Fk 2853: 80.

Kolleegidega tähistati ka isiklike elu sündmusi, just sünnipäevi. Samuti kaeti pidulaud ka osade aastaringi tähtpäevade puhul.

Eeltsiteeritu annab kinnitust, et narratiivid sõltuvad jutustaja positsioonist loo edasiandmise ajal ning näitab meile, kuidas nõukogude argielu iseloomustatakse kaasaja ühiskonna terminites. Otseste konkurentsi puudumine töökoha pärast nõukogude ühiskonnas on mälestustes jätnud ruumi enamasti vaid soojadele ja lähedastele suhetele kolleegide vahel, mida postsotsialistlikus ühiskonnas indiviidide arvates enam ei hinnata. Nüüdses ühiskonnas kehtiv uus praktika – pidev „konkurentsis püsimine”, töökoha pärast võistlemine – on oma olemuselt tegur, mille kaudu avalduvad ka kohandumisraskused postsotsialistlikus ühiskonnas.¹³ Nagu kinnitab endine õpetaja Madis, hilisem ministeeriumiametnik: *Nõukogude aeg seda*

¹³ Võib märkida, et sageli on kohanemisraskustes üle 45 aasta vanused naised (kelle intervjuudest on ka siin esitatud katkendid), kes on üheks „märgitud” grupiks, kellel on olnud raskusi postsotsialistlikus töökonkurentsis stabiilse töökoha leidmisel. Nende lugudes on leida ka enam viiteid paremale sotsiaalsele väljundile nõukogude ajal (mõlemal siin tsiteeritud naisel oli küll intervjuueerimise ajal kindel töökoht). Naiste tagasitõmbumisest ühiskonnast ja avalikust elust on lähemalt kirjutanud

vaja ei olnud, et sa üha parem oleksid (intervjuu nr 32, mees, snd 1952, õpetaja, ametnik).

Lisaks emotsionaalsele tähendusele seostatakse kolleegidevahelisi suhteid ka instrumentaalsusega. Samas ei ole nende suhete eesmärk vaid instrumentaalsus ehk kasulikkus.¹⁴ Ka neisse suhetesse peab investeerima aega ja tahet ning on raske teha vahet, milline suhe on alguse saanud instrumentaalsel eesmärgil ja millal on tegemist sõprusel põhineva suhtega. Kuidas aga töökohal sai kasutada sõprusel põhinevaid suhteid instrumentaalsel eesmärgil? Näiteks sai olemasolevat horisontaalse tasandi sotsiaalset võrgustikku „sisse lülitada” sel juhul, kui lahendamist vajab mõni ootamatu tööülesanne. Toon selle illustreerimiseks näite riigiametnik Ilmari küsimuslehele vastusena saadetud tööbiograafiast.

1918. aastal sündinud Ilmar töötas nõukogude bürokraatia tippasutuses ENSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuses. Ta oli Teise maailmasõja kaasa teinud Punaarmee ridades sõdides (mis on tema võrgustike puhul oluline aspekt). Situatsioon, mida siin väljavõttes kirjeldatakse, on järgmine: Ministrite Nõukogu esimehele tuli kiiresti leida majanduslikud näitajad ühe Eesti rajooni kohta. Aeg probleemi lahendamiseks oli napp ja küsimus ei kuulunud selle ametniku tööülesannete hulka. Vajalikke andmeid haldas hoopis teine riigiasutus – plaanikomitee.

Minul plaanikomitee juhtkonna hulgas kedagi tuttavat ei olnud. Helistasin sealsele kehakultuurikollektiivi nõukogu esimehele, heale semule (mina olin oma asutuse kehakultuurinõukogu esimehe asetäitja) ning rääkisin temale asja sisu ja ka kiiruse vajaduse ära [...] Poole tunni pärast helistas semu mulle ja hakkas dikteerima... (KV 993: 65)

Ilmar hindas võimalusi, kuidas probleemi lahendada ja kelle poole pöörduda, ja leidis, et kõige kiirem (ja lihtsam) on seda teha soojadele suhetele tuginedes, teades, et teine pool kasutab oma tege-

---

Frances Pine (1998: 114jj; 2002: 147jj), aga ka Haukanes (2001), Gal ja Kligman (2000).

¹⁴ Instrumentaalne sõprus ei pea olema üldse tekkinud eesmärgiga pääseda ligi ressurssidele – loomulikele ja sotsiaalsetele, vaid pigem hoitakse elus seda võimalust ligipääsule (vrd Paine 1974: 3–4).

mistes sama strateegiat ning tänu emotsionaalsetele suhetele aitab ta probleemi lahendada.

Horisontaalse võrgustiku kui osa nn tutvuste süsteemist kasutamist töökoha leidmisel Nõukogude Eestis kirjeldab ilmekalt juba eelpool tsiteeritud Ilmar:

Kui hiljem on mõni tuttav mult pärinud, kuidas ma ikka sinna kõrgesse asutusse tööle sain, olen vastanud: „Mis siin imestada? Sellest on ju „Kalevipojas” kirjutatud.” Ja kui ikka imestatakse, olen tsiteerinud: „Kallimaks kui kullakoormat, ülemaks kui hõbevara tuleb tutvust tunnistada”. (KV 993: 45)

Siinkirjeldatud viis horisontaalsete suhete kasutamisest on osa keerulisemast ja mitmetasandilisemast suhetesüsteemist, mida saab iseloomustada kui “tutvuste” süsteemi ja mis oli osa *blatist*¹⁵. *Blatti*, teenete-tutvuste kompleksset süsteemi Nõukogude Liidus on lähemalt kirjeldanud ja analüüsinud sotsiaalteadlane Alena Ledeneva oma uurimuses formaalsetest ja mitteformaalsetest võrgustikest (1998).

Niisiis tematiseeritakse horisontaalse tasandi suhteid kahe kogemustasandi – emotsionaalse ja instrumentaalse kaudu. Ja samal ajal saadab meenutusi emotsionaalsel tasandil pidev võrdlus kaasajaga.

2.2. Ülemused tööbiograafiates: süsteemiesindajad ja „semud”

Jättes kõrvale kõik teised, kellega suhted võivad tekkida, vaatleme osa nendest, nimelt suhteid ülemusega, nii vahetute kui ka kõrgemate ülemustega minu töömeheteel [...], mis tekkisid nendega suhtlemise käigus (KV 993: 94).

Teise kategooria nõukogude aega kirjeldavates biograafilistes jutustustes moodustavad vertikaalse tasandi sotsiaalsed suhted. Siinjuures kirjeldatakse nii ülemusi kui iseennast ülemusena. Kirjeldused vertikaalsetest suhetest jäävad just biograafilistes intervjuudes taga-

¹⁵ Mõiste *blat* all mõistetakse kompleksset teenuste-tutvuste süsteemi, mis oli vajalik argielus hakkama saamiseks. Mõistena ja sõnana on ja oli see enam levinud Venemaal, kus tuli Alena Ledeneva järgi kasutusele juba 1920.–30. aastatel. (Ledeneva 1998)

sihoidlikumaks, võrreldes tähelepanuga horisontaalsete suhetele.¹⁶ Vertikaalsed suhted omandavad tähendust praktikate kirjeldustena, mismoodi kehtivas süsteemis hakkama saadi. Eelkõige tuuakse esile enda kompetentsi sotsialistlikus ühiskonnas toimimisel.

Vertikaalsete suhete kirjeldamisel leiab biograafilistes jutustustes eraldi rõhutamist ülemuse inimlikkuse kategooria. Põhjus võib olla ka selles, et teatavatele hüvedele ligipääs sõltus ülemuse inimlikkusest. Töötajal, aga ka sotsiaalsetel gruppidel, pidi olema välja kujunenud kindel strateegia, kuidas ajada ülemusega asju. Näitena kirjeldatakse mitmes küsimuslehe vastusena saadetud tööbiograafias, kuidas õnnestus töö ajal tegelda muude asjaajamistega, ka muude tööülesannetega (nt KV 993: 12–36) või mil määral oli asutuse juht tolerantne asutuse vara iseenda tarbeks kasutamise suhtes.¹⁷

Kuid portreed ülemusest võivad olla ka tööbiograafia keskne probleem. Selgelt on see keskne teema riigiametniku Ilmari küsimuslehele vastusena saadetud tööbiograafias. Üheks põhjuseks, miks on ülemused tema loos nii suure tähelepanu all, võib olla ülemuste tõttu tekkinud pinge, mis on ainus konfliktiallikas, mida ta oma tööelust meenutab. Andes oma eluloos üldise hinnangu nõukogude ajale, nimetab Ilmar oma pere tollast heaolu ning kindlustunnet ja ainsa negatiivse joonena toob ta välja konfliktid ülemused.

Kaheksakümnendateks aastateks olin ma oma elu- ja töötingimustega rahul. Meil ja meie lastel oli oma kindel eluase, korter olemas. Töökoht oli kõigil meil. Mina olin oma töö- ja ametikoha-

---

¹⁶ Kuigi siin kasutatud meetod – kvalitatiivne sisuanalüüs ei võimalda teha täpseid järeldusi selle kohta, milline on mingite hoiakute sotsiaalne jaotus (st kuidas eri hoiakud jagunevad soo, hariduse jmt järgi), võib siiski, vaadates biograafilist materjali tervikuna, öelda, et kuigi vertikaalsete suhete kirjeldamine on sõltuvuses ka igapäevaelu isiklikest (töö)kogemustest, pööravad naised meestega võrreldes enam tähelepanu kollegiaalsetele suhetele kui suhetele ülemusega (olenemata oma positsioonist, st nii ülemuse kui alluvana).

¹⁷ Suhted hierarhilisel tasandil on siiski komplekssemad, kui siinses artiklis välja tuuakse. Võimu küsimus sotsiaalsetes suhetes jääb näiteks lähemalt käsitlemata. Suhe ülemustesse võib olla ka pelgalt formaalne, sisaldamata isiklikustamise aspekti: *Eestimaal on, tähendab, vene süsteem olnud juba tsaariajast peale ja see kehtib siitamaale praktiliselt. Et Eestimaal ei ole ülemused sõbrad, vaid Eestimaal on alati ülemused ülemused, natuke kõrgemad ja kõrgimad ja kaugemad.* (Intervjuu nr 32, mees, snd 1952, õpetaja, ametnik)

ga rahul. Palk oli korralik. Töö oli paikne, kindlate kellaaegadega raamitud. Mõnepäevased komanderingud kuu jooksul olid meeldivaks vahelduseks, mis aitasid tutvuda mitmete Eestimaa paikade ja inimestega. Harvad tööalased ebameeldivused minu ametis tulesid ainult vahetust ülemusest, osakonna juhatajast. Õnneks olid need siiski ajutised, mööduvad, nagu ülemused isegi olid ajutised nähtused. [...] Need näited tunduvad nagu pereelust kaugel olevat, kuid minu kui pereliikme tervisele ja närvidele on need omad jäljed jätnud. (ENSV 91: 11–12)

Mitmetele kirjalikele tööbiograafiatele on iseloomulik vertikaalsete suhete kaudu nõukogude ühiskonnakorrale, süsteemile kui tervikule hinnangu andmine, seda just nn süsteemi seesolijate, parteiliikmete, -funktsionääride poolt. Paljuski jäädakse kirjalikes tööbiograafiates ainult kirjeldavale tasandile, vastaja on enam keskendunud näiteks oma tööprotsessi kirjeldamisele, kuid ei avalda oma isiklikku arvamust. Ainus valdkond, kus antakse hinnang, ongi suhe ülemusse. Kui mingi korraldus oli mõtetu ega puudutanud otseselt ametniku tööülesandeid, siis ei kritiseerita allikates mitte süsteemi, korda, mis loob selliseid korraldusi, vaid ülemusi. Näitena võib tuua Ilmari biograafilised jutustused, nii tema küsimuslehele vastusena saadetud tööbiograafia kui eluloo. Ühe konkreetse näitena olgu ära toodud Ilmari kirjeldus 1982. aastal Ministrite Nõukogude Asjadevalitsuse kohalike nõukogude organite osakonna uue juhataja tööstiili kohta.

Pildi temast saime juba osakonna esimesel nõupidamisel. „Mis? Tööplaani on teil eesti keeles. No, selle vea, mehed, me parandame ära,“ oli tema esimene reageering. Seni oli iga osakond oma tööplaan koostanud selles keeles, mis osakonna töötajatele kohasem. Vaatamata Moskva direktiivile, mis 1970ndate aastate lõpupoole teatas, et liiduvabariikide kõrgemates partei- ja valitsusorganites on asjaajamisekeeleks vene keel. [...] Edaspidi hakkasime tööplaan koostama vene keeles. Nõupidamistel püüiti jutt viia sellele keelele. Ülemuse mõttes liikusid veel muudegi uuenduste suunas. (KV 993: 102)

Erimaelsused kirjeldatud ülemusega jätkusid nende aastate jooksul, kui ta oli selle osakonna juhataja. Samas on 1980. aastate algus

ENSV ajaloos ka jätkuv venestamise periood nii riigi- kui haridus- sfääris (nii eelistati vene keelt ka riigi kõige kõrgemal tasandil). Tollase uue ülemuse tegevust võib vaadata ka laiemas, omaaegses ühiskondlikus kontekstis. Kuid Ilmar kui privilegeeritud bürokraatia liige on süsteemi, valitseva korra arvustamisel üldiselt tagasihoidlik, kriitikat teeb ta just oma ülemuste kaudu. Võib täheldada, et süsteemi kritiseeritakse ülemuse isiku kaudu, kui seda ennast ei saa kritiseerida. Seda võib seletada Ilja Srubari käsitluse abil sotsialistliku süsteemi eripäraga, kus otsused ei põhine mitte ratsionaalsel valitsemisüsteemil (Weber 1972), mida peetakse demokraatliku ühiskonna aluseks, vaid bürokraatia otsused on põhjendatavad olukordade ebatavalisusega ja erakordsusega ning otsuste tegemise juures viidatakse laiemas mõttes parteihuvidele, mis annab ametnikele suurema võimu (Srubar 1991: 418–419).

Ülemustena olid eelistatud meeldivad isikud, kes olid süsteemiga kohanenud ega järginud kõike, mida ideoloogia eeldas. Selle lähenemise abil on võimalik näha põhjust, miks tööbiograafias eristatakse sageli ülemust kui süsteemi esindajat ning ülemust kui inimest ja kaaslast (inimlik kompetents). Ülemust kirjeldatakse ühest küljest kui toredat kaaslast ja head koroonamängijat ning teisalt analüüsitakse tema kompetentsust ülemusena. Nii nendib Ilmargi peale erinevate konfliktsituatsioonide kirjeldamist oma ühe ülemuse kohta:

Head suhted osakonna juhatajaga säilisid ka edaspidi (ikkagi klassivennad!). Vaatamata nimetatud ja nimetamata pingetele, mis vahepeal tekkisid. (KV 993: 101)

Nõukogudeaegne ülemuse figuur esineb biograafilistes jutustus- tes sageli värvikana, teda iseloomustatakse kui patriarhaalset *batjuškat*, isevalitsejat. Ülemusel oli oma alluvate suhtes sageli patroneeriv, eestkostev roll. Mõningates jutustus-tes on ta ka töötajate isiklike probleemide lahendaja, eriti väiksemates maa-asulates (nt KV 986: 147–227).

Nii horisontaalse kui vertikaalse tasandi suhete puhul võib biograafiliste allikate abil näha nõukogude ajal toimunud töölastele suhetele isikliku mõõtme andmist Järgnevalt tahan keskenduda aga ühele teisele temaatikale nõukogudeaegses tööelus: tegevustele ja suhetele, mis on seotud nn kolmanda alaga – sotsiaalse alaga eluilmas.

2.3. Nišitegevus sotsiaalse sfäärina

Nojah, siis oli ikka vaba aeg, sai igasuguseid spordiüritusi, kõik olid, käisid. Asutus maksis, käisid keeglit mängimas või kuskil. Või võtsid mõne, käisid kuskil sulgpalli mängimas. Asutus maksis nad [mänguajad] kinni, muudkui käisid, mängisid. (Intervjuu, naine, snd 1947)

Lisaks suhetele kolleegide ja ülemustega antakse biograafilistes jutustustes tähendus veel ühele nõukogude aega puudutavale teemale, mis puudutab tolleaegset sotsiaalset ala – nn nišitegevusele. Võib isegi öelda, et nišitegevusega – ja sellega seotud erinevate huvigruppidega – toimub biograafiates suurem samastumine kui oma igapäevase tööga. Nišitegevus on valdkond, kus „kohtuvad” formaalsed, avalikku sfääri puutuvad struktuurid ja suhted ning mitteformaalsed, privaatsfääri valdkonda kuuluvad suhted. Järgnevalt püüan seda valdkonda lähemalt käsitleda.

Saksa DV näitel on nišše ühiskonnas defineeritud kui tagasitõmbumist avalikust sfäärist isiklike suhete privaatmaailma, tegelemist ainult privaatsfääri kuuluvate tegevustega (tsit Diewald 1995: 225). Nii on SDV-d sageli kirjeldatud kui nišiühiskonda. Proovin analüüsitud biograafiliste jutustuste põhjal laiendada Günter Gausi poolt defineeritud. Ma ei mõista siinjuures nišitegevust poliitilise korra täieliku ignoreerimisena, tagasitõmbumisena. On selge, et ühiskonnas elades ei ole võimalik selle struktuure kestvalt vältida, pigem mõistan seda alana, kus järgiti ja rakendati oma huvide trajektoore vastavalt süsteemi võimalustele. Püüan näidata, et niši mõiste ei ole seotud ainult kitsalt privaatsfääris toimuvaga, st mitte ainult enesekesksete ja perekonnaga seotud tegevustega.

Minu tees on, et ka avalikus ruumis aset leidnud ja avalikke struktuure kasutanud tegevusi saab iseloomustada kui nišitegevust. Pean siin silmas asjaolu, et suure osa neist tegevustest, mida järgnevalt kirjeldan, oli loonud avalik struktuur ehk riik kui tööandja (st riik oli loonud võimalused vaba aja tegevustes osalemiseks), kuid eesmärk, miks neis tegevustes osaleti, oli enesekeskne ega vastanud avalikule (nõukogude) ideaalile¹⁸ ning seda ei saa siduda ainult avaliku

---

¹⁸ Nõukogude kollektivismi ideoloogia järgi pidid töövälised tegevused aitama säilitada indiviidide üle kontrolli ka nende töövälisel ajal ning samuti aitama „vormi-

alaga. Teine võimalus, analüüsides neid sotsiaalseid suhteid avalik-privaatse kategooria abil, on vaadelda neid tegevusi kui avaliku ja privaatse ala lõikumist. Nn lõikumisalana võib vaadelda kõiksuguseid harrastusi, ringe ja ühendusi, kus esmatähtsaks saab oma huvi ajel tegutsemine. Neid tegevusi ja tegevustega seotud sotsiaalseid suhteid saame käsitleda mitteformaalse avalikkusena nõukogude ühiskonnas.

Mis on siis need biograafiates käsitletavat teemad, mida saab kirjeldada nišitegevusena? Enamasti võib neid iseloomustada kuumumisega organiseeritud vaba aja tegevuste hulka. Biograafilistes jutustustes käsitletakse korduvalt sportimist, käsitööharrastusi ja matkamist, laulukoore, harrastusteatreid, aga ka näiteks looduskaitseliikumist¹⁹. Need erinevad oma huvi rakendamise grupid olid sageli seotud töökohaga (asutuse kehakultuurinõukogu, ALMAVÜ²⁰ kohalik organisatsioon, matkasektsioon, asutuses olid olemas ka eraldi spordi- ja vaba aja organisatsioonid). Siin võime rääkida vaba aja ja töökoha tugevamast seotusest sotsialistlikes ühiskondades kui Lääne tüüpi ühiskondades (vt ka Löden 2003: 212).

Helju töötas üle 20 aasta ühes Eesti suures projekteerimisasutuses tehniku ja insenerina. Järgnevas näites on kirjeldatud tema ametiasutuses tegutsenud käsitööringi. Kuigi Helju ise ei osalenud selle tegevuses, on see tema jaoks oluline asi, mida nõukogude ajast meenutada. Tegelemata ise käsitööharrastusega oli ta siiski osa sellest sotsiaalsete suhete maailmast, mida see käsitööring pakkus.

Üht-teist nagu meenutada võib. Siis oli naistel seal käsitööring. Kus nad käisid, õppisid kõiksugu kudumisest, heegeldamisest, igasugusest pitside tegemisest, kõike nii palju, kui neid tüüpe ja asju oli, siis see toimis seal ja naised käisid seal väga hoolega ja õppisid kõik neid [pitse] ja nii palju kui neid variante oli, kõik selgeks ja neil oli kohe kunstnik, kes neid õpetas ja see toimis ikka aastaid,

---

da“ uusi väikesi kollektiive suure kollektiivi sees (vt Shlapentokh 1989 ja Kharkhordin 1999).

¹⁹ Vene sotsioloog Oleg Janitski (Yanitsky 1993) näeb just looduskaitseliikumistes mitteformaalse ala tekkimise algust nõukogude ühiskonnas. Eestis nägi looduskaitseliikumine sageli oma ülesannet rahvuse ja rahvuslike varade säilitajana.

²⁰ ALMAVÜ – Armeel, Lennu- ja Mereväe Abistamise Vabatahtlik Ühing.

kümmekond aastat või rohkem. Pidevalt toimus niuke asi. Ja see oli kõik praktiliselt, noh, tasuta. Ruumide kasutamine. Siis nad tegid meil väljanäitusi ja niukene seltsielu toimis täiesti. Ja siis ükskord tuli üks, tuli jah, noh, kriips peale. Ma ei tea, kas siis enam ei olnud ruume ja ei saand maksta sellele, noh, õpetaja oli kes -- ma ei tea nii täpselt, mina sellest ise osa ei võtnud, aga meie brigaadi naised 80-protsendiliselt kõik seal käisid. Väga hoogsalt tegid kõiksugu asju. (Intervjuu nr 23, naine, snd 1947, tehniline sekretär, ehitustehnik)

Helju jaoks on see meenutamist väärt sündmus tööelust, tema enda hobi oli matkamine. Oma intervjuus toob ta esile ka teised vaba aja veetmise viisid, mida asutus võimaldas. Eneseteostamise võimalus tugevdas ka sidemeid töökaaslaste vahel.

Mil moel põhjendada väidet, et tegemist on poolavalike/poolprivaatsete huviühendustega? Nõukogude ametniku „vabatahtliku” liisakohustuse hulka kuulus osalemine asutusega seotud ühiskondlike organisatsioonide töös, selle eest said asutused, ettevõtted lisapunkte sotsialistlikus võistluses, samuti kuulus vaba aja organiseerimine ametliku tööelu juurde.²¹ Vastates biograafiates näiteks sotsialistlikku võistlust puudutavatele teemadele, tuuakse esile sinna juurde kuulunud spordivõistluste pool või ka muud vaba aega sisustavad tegevused (kultuuriüritused, väljasõidud). Aastaid leivatööstuses töötanud Maarika näiteks tõdeb spordiürituste kohta (minu allajoonimine):

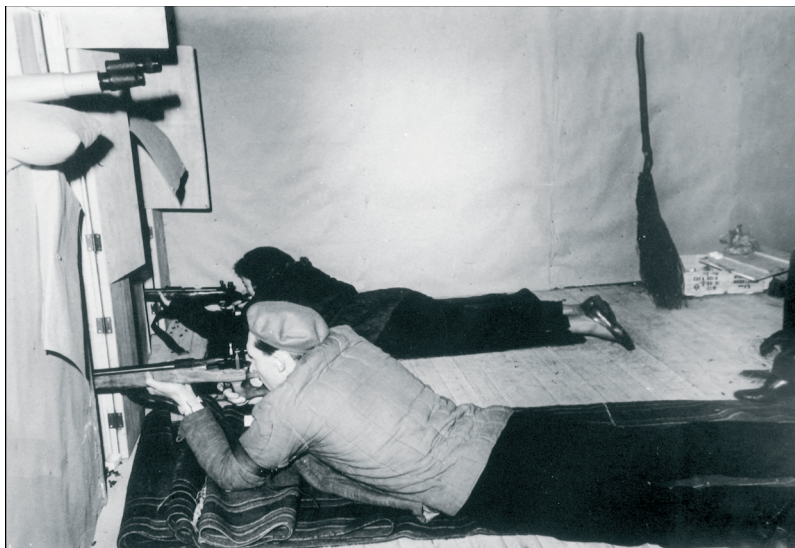
Siis üksvahe olin ma seal [oma asutuses] jälle ise ka üks eestvedaja, kes alati neid -- suusavõistlustele ajas teisi inimesi või lauatennise võistlusele või võrkpallivõistlusele või --. Malet mängisime. Niisugust -- Noh, see oli jälle üks näitaja, mida oli vaja -- ühtepidi vaja täita ja -- Samas, kui sa juba tegid -- oli niisugune punt olemas, et kes käisid mängimas võrkpalli näiteks. (Intervjuu nr 20, naine, snd 1942, toidutehnoloog-insener)

Samas lisab Maarika, et ta tegeles oma sportlike hobidega nangunii, tal ja tema kaaslastel ei olnud raske osaleda asutuse „hüvanguks” mõeldud võistlustel. Eelpool tsiteeritud riigiametnik Ilmar

²¹ Tartu Maa-arhiivis leiduvates ametiasutuste ja Tartu Linna RSN Täitevkomitee istungite protokollides oli sageli tõstatatud probleem halvast ja puudulikust spordi- ja kultuuritöö organiseerimisest asutustes (nt f 15, nim 1, s 371).

osales näiteks aktiivselt nii ALMAVÜ kui ka oma asutuse kehakultuurinõukogu töös. Tema jutustuses on sellel tegevusel tähendus eneseteostusena. Järgmisena toodud väljavõttes kirjeldab ta endise sõjaväelasena laskespordi harrastamist.

Laskesport oli asutuses populaarne. Algul oli meie laskespordihuviliste jaoks üüritud lähedalasuva keskkooli lasketiir. Selles sai lasta väikekalibrielistest relvadest 25 meetri kauguselt. Juhendas meid kooli sõjandusala juhataja. Kasutasime kooli relvi. Laskemootor muretsesime ise oma algorganisatsiooni summade eest. Huvilisi oli küllalt palju – 20–30 töötajat. Siis tekkis mõte asja arendamiseks. (KV 993: 48)

Foto 3. ALMAVÜ laskesektsioon, lasketiiru tulejoonel Toompeal, 1965. Ajastule iseloomulikult sai ka oma hobi arendamiseks kasutatud sõbralikke suhteid erinevate ametkondade erinevate ametnike vahel. ERM Fk 2827: 519.

Laskesport oli asutuses populaarne. [...] Kord seal [lossi põõningul] kolades mõõtsin ruumi pikkuse ära. Oli 25 meetrit. Siia võiks normaalmõõdmetega lasketiiru teha! Kavandasingi projekti ning leidnud selle rakendamise võimaliku olevat, asusin tegutsema. [...] Pean tunnistama, et tutvused lugesid ka siin (ilma, et kellegi käsi oleks olnud vaja pesta). (KV 993: 48)

Korraldamaks oma harrastusega tegelemist oli vaja kasutada ka mitmetasandilisi suhteid. Et rajada lasketiir oma töökoha, Toompea lossi pööningule, läks vaja mitme ametkonna nõusolekut ning siin oli abiks tugev sotsiaalne võrgustik: *Kooskõlastasin asja linna arhitektuurivalitsusest, muinsuskaitsest, miilitsavalitsusest, tuletõrjest. Pean tunnistama, et tutvused lugesid ka siin (ilma et kellegi käsi oleks olnud vaja pesta).* (Samas)

See näide iseloomustab, kuidas kasutati ametlikke struktuure enda hobi harrastamiseks. Teisalt sai oma harrastuste kaudu loodud suhteid (ka inimeste vahel, kes töötasid erinevates ametiasutustes) kasutada tööülesannete lahendamiseks, nagu ma eelpool horisontaalsete suhete kirjeldamisel viitasin.

Mitmetes biograafilistes jutustustes on teiste tööelu puudutavate teemadega võrreldes oluline koht just neil „nišisuhetel”. Paljud informandid rõhutavad, kuidas neile meeldis osaleda erinevates vaba aja tegevustes – spordiüritustel, matkata ja orienteeruda. Tuuakse esile ka, millised mitmekesised võimalused olid selleks olemas.

Ajastule iseloomulikult on oma harrastustega tegelemine siiski seotud ideoloogiaga. Lisaks tavalisele matkamisele osaleti nn propagandamatkadel. Siin oli osalejate endi jaoks matkamine kui lõbu esiplaanil, mitte millegi või kellegi propageerimine. Ideoloogilise tööga läbipõimunud harrastusest on 2002. aastal kirjapandud mälestuses muutunud 1960. aastate poliitiline agitatsioonimatk lõbusaks suusamatkaks. Ja nii Ilmar seda edasi annab. *Omast kohast oli too matk huvitavgi. Mitte niivõrd agitatsiooni seisukohalt, vaid suusatamise (suusamatka) seisukohalt.* (KV 993: 52) Samas on tema mälestustes kirjas, kellele propagandat tehti, nii et päris ebaoluliseks propaganda osa pidada ei saa.

*Saadikukandidaadiks, keda meie tutvustasime, oli tolleaegne kalamajanduse eesrindlane, sotsialistliku töö kangelane Lembit Song. [...] L. Song valiti saadikuks NSVL Ülemnõukokku. Meie osa selles oli muidugi hindamatu. Ise olime rahul, sest meid oli huvitanud kõige enam selle matka sportlik osa. Ka see tasuti ära: meile kõigile omistati III spordijärk matkamises.*²² (KV 993: 52–53)

²² Ilmari jutustusele on iseloomulik siinseski katkendis ilmnenuid ironia abil nõukogudeaegse tööelu kirjeldamine.

Foto 4. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuse suusasektsiooni matkajad, 1962. ERM Fk 2827: 515.

Omast kohast oli too matk huvitavgi. Mitte niivõrd agitatsiooni seisukohalt, vaid suusatamise (suusamatka) seisukohalt. (KV 993: 52)

Kirjeldatud näite abil saab taas mõista, mil moel avalik ja privaatne on läbi põimunud. Osalejate jaoks on tegemist eneseteostusega, oma huvide elluviimisega. Lisaks enda initsiatiivile toetab seda ka ametlik tööelu pool – ametiasutus soosis sellistes huvirühmades osalemist, kuna see näitas asutust paremast küljest, eduka ideoloogilise töö tegijana. Osalejatele maksti asutuse esindamise eest ka töötasu ja anti auhind.

Matkamisel, olgu siis ringirändamisel Eestis või mägitatkamisel Kesk-Aasias ja Nõukogude Liidu põhjaaladel,²³ on erinevates biograafilistes jutustustes suur osa. Kui Poola antropoloog Leszek Dzięgiel oma raamatus *Paradise in a Concrete Cage* (1998) kirjeldab matkamist Poolas 1950. aastatel kui intelligentsi pärisosa, siis

²³ Geograafilist ulatust iseloomustab üks informantidest (Helju) järgnevalt: *Kamtšatkast lõpetades kuni siia ettepoole välja. Kõik Siberid ja Baikolid ja Kesk-Aasiad ja talvel Karpaadid.*

sama ei saa öelda minu analüüsitud biograafiliste jutustuste kohta. Matkamise puhul ei ole tegemist ainult intelligentsile ega bioloogidele-loodusteadlastele omase tegevusega (kuigi kahtlemata oli just matkamisel kui vabaajaharrastusel selles grupis väga suur osa). See on nišitegevus, kus osalesid erinevad ühiskonnagrupid. Toon siinkohal kolm näidet erineva saatuse ja staatusega inimestest, kelle biograafias on matkamisel ja sellega seotud võrgustikul oluline osa. Esimene on juba varem mainitud Ilmar, kes kuulus parteilasena, Suure Isamaasõja veteranina ja kõrge riigiasutuse töötajana privilegeeritud bürokraatia hulka ning kelle erinevates biograafilistes jutustustes on nišitegevustel suur osa. Samuti võib siinkohal nimetada 1938. aastal sündinud insener Heinot, kes iseloomustab end läbivalt intervjuus kui „vaikset dissidenti”²⁴ ja kelle suureks hobiks oli samuti matkamine. Kolmas „elupõline matkaja” on aga juba eelpool tsiteeritud 1947. aastal sündinud väikeametnik Helju, keda võib iseloomustada kui kohanejat, kes ei kuulu parteisse (*partorgi – sellega on nii vähe tegemist olnud, et eriti ei teagi. Need [parteilased] olid rohkem nagu niimoodi omavahel*) ega ei määratle ennast kui dissidenti.

Matkamas käiakse sageli töökaaslastega, kellega töösfääris erilist kokkupuudet ei ole, kuid kellega luuakse emotsionaalne seos just vabaajaharrastuse abil. Raske on öelda, kas sotsiaalses sfääris loodud võrgustik on aluseks privaatsfääri omale või vastupidi. Oma vabaajaharrastusest rääkimine on seotud just eneseteostusega, tõdetakse, et muudest asutuse poolt organiseeritud üritustest jäädigi sageli kõrvale, sest enda jaoks olid leitud juba paremad eneseväljenduse võimalused.

Paljudes biograafilistes jutustustes hinnatakse nõukogudeaegset tööelu just suhete kategooria kaudu. Seoses töötamise intensiivisumise ja turule orienteeritud ühiskonnas tuuakse esile muutunud ajakasutus, mis avaldab mõju ka sotsiaalsetele suhetele. Kuni 1990. aastate alguseni kaubandusettevõttes töötanud Liia märgib ära võrdluses tänasega just ajaga ümberkäimise muutuse. *Ja -- ja SUHELDI ju väga palju, sest -- noh, tööd ei pidanud nii intensiivselt ja pingsalt tegema ju. [Paus.] Sa olid rohkem avatud kõigile muule, sest sa ei olnud nii väsinud.* (Intervjuu nr 21, naine, snd 1959, raamatupidaja)

²⁴ Oma intervjuu jooksul toonitab Heino mitu korda inseneride kui rahvuslikult meelestatud inimeste rolli eesti rahvuse püsijäämisel nõukogude ajal.

Küsimuslehele vastusena saadetud tööbiograafias hinnatakse oma töökohta sõltuvalt sellest, kui palju võimaldas see tegelda oma hobidega, nii nüüd kui ka nõukogude ajal.

Kõige enam on meeldinud aga kütja amet, kus oli ja on palju vaba aega, olla omaette ja tegeleda muude hobidega töö ajast, ka käesoleva küsimuslehe täitmisega. [...] Töö juures katlakütjana on mul palju vaba aega, aga see kulub isiklikele hobidele ja toimetustele ära, mitte viinale. (KV 996: 43–65)

Biograafilistest jutustustest nõukogude ajast ei pöörata suuremat tähelepanu avalikule/ametlikule sfäärile ning seal toimunud rituaalseeritud tegevusele. Mälestustes on ühiskondlik osa (ehk ideoloogiline osa) pea täielikult välja jäänud. Pigem räägitakse oma huvitegevustest, sellest, kuidas ka nõukogude ajal oli tore elada ja milliseid võimalusi tollane argielu inimestele pakkus. Kuid ühiskondliku sfääri kõrvalejätmist oma loost põhjendatakse ka järgnevalt:

Võib-olla olen suutnud niimoodi oma -- oma mälestustest välja lülitada sellised punased asjad, sest -- sest PIISAVALT vastikud olid nad. [...] Et see tegi mulle selle asja nii vastikuks, et -- et -- Ju see mingi enesekaitse refleksi, et ma isegi [olen] MÄLUST kustutand sellised asjad. (Intervjuu nr 21, naine, snd 1959, raamatupidaja)

Nišitegevuse üheks iseloomulikuks põhijooneks võib minu arvates pidada just eneseteostust. Kui esitame küsimuse, kuid võrd seostatakse ennast nendes biograafilistes jutustustes tööga, siis sageli ei ole esmaseks identifitseerimise allikaks töö, vaid pigem harrastused, hobid. Näib, et nišitegevus omandab siinkäsitletud biograafilistes jutustustes olulise osa tulenevalt nõukogude ühiskonna eripäradest – ühiskonnas kui avalikus sfääris toimus pidev võõrandumine, paljude jaoks ei olnud eneseteostus töömaailmas esikohal (Diewald 1995: 225), kuid oli olemas võimalus ennast teostada teistes valdkondades, näiteks huvitegevuses.

Kindlasti sõltub tähelepanu, mida biograafiates mingile teemale osutatakse, ka allika kogumise viisist. Siinkasutatud biograafilised

intervjuud ja küsimuslehele saadetud vastused hõlmasid vaid tühte osa inimese eluloost.²⁵ Seetõttu on raske väita, et eneseteostusel tööelus on väike tähendus terves eluloos.

Samas tõid mitmed intervjueeritavad selgelt esile, et näiteks nende ametis ei olnudki võimalik ennast nõukogude ajal nii teostada, nagu nad õpingute ajal olid seda ette kujutanud (nt intervjuu nr 9, mees, jurist, snd 1929). Samuti oli nõukogude ajal sageli võimalik karjääri teha vaid parteiilinis. Oluline osa on ka asjaolul, et paljud inimesed on enam privaatsfäärile orienteeritud, sõltumata valitsemisüsteemist.

Artiklis analüüsitud biograafilistes jutustustes antakse edasi oma valikuid ja võimalusi, mis puudutasid toleaeget argielu. Tööbiograafiates on esile toodud, kuidas turuühiskonnas on muutunud võimalused tegelda harrastustega. Mitmetes jutustustes kinnitatakse, et *raha määrab tänasel päeval kõik*, ka inimsuhetes ja vaba aja veetmisel. Näiteks Maarika seostab muutunud vabaajaveetmise võimalusi ka suure osa elanikkonna halvenenud tervisega:

Ja tervised on inimestel viletsamad kui siis, siis ta oli ikka kuidagi..., nojah, siis oli ikka vaba aeg, sai igasuguseid spordiüritusi, kõik olid, käisid, asutus maksis, käisid keeglit mängimas või kuskil. Või võtsid mõne, käisid kuskil sulgpalli mängimas. Asutus maksis nad kinni, muudkui käisid, mängisid [...] aga see tunnikene maksab [nüüd] nii palju, et lihtsalt, et minu meelest juba keskmise palgaga inimene või alla selle ikka ei lähe keeglisaali keeglit mängima. (Intervjuu nr 20, naine, snd 1947, tehniline sekretär)

Siinkohal võib nišitegevuse ehk huviühenduste kohta ENSV-s siinsetes biograafilistes allikates kokkuvõtvalt välja tuua iseloomulikud aspektid. Neile on iseloomulik seotus avaliku (ametliku) alaga – lisaks indiviidide jaoks olulisele enese hobidega tegelemisele oli neil ka avalik/ideoloogiline eesmärk olla osa üldisest kollektiivsusele suunatud ideoloogiast. Sotsiaalsete suhete kirjeldamisel oli

²⁵ Ene Kõresaar, kes on tegelnud palju ENSV aega käsitlevate elulugudega, juhtis siinkohal mu tähelepanu sellele, et paljude juhtival positsioonil olevate inimeste elulugudes on eneseteostus töömaailmas täiesti olemas ja esikohal, eriti on see esikohal õpetajate elulugudes. Tänan teda märkuse eest, et tegemist võib olla ka allika loomise eripäraga (suuline vestlus 9.12.2003).

oluline märksõna raha ja selle vajalikkus osalemisel erinevates sotsiaalsetes suhetes. Raha ei mänginud nõukogude ajal erinevates huvigruppides osalemisel olulist rolli erinevalt nüüdsest ühiskonnast ning biograafilistes jutustustes kajastub just see muutus pidevalt. Viimaks oli nišitegevusel ka tähendus eneseteostusena ja see pakkus võimalust luua väikseid, usaldusväärseid gruppe ning samuti oli see osa nõukogude ühiskonnas toimunud avaliku sfääri privatiseerimisest.

Kokkuvõtte

Siinses artiklis olid vaatluses all ametnike tööbiograafiad, mis käsitlesid tööelu Nõukogude Eestis, Tallinnas ja Tartus. Vaatlesin neis jutustustes eri tasandeid hõlmavaid sotsiaalseid suhteid – horisontaalse, vertikaalse ja nišitegevusega seotud. Lisaks mitmekesisitele ja -tasandilistele tööalastele suhetele, mis siin käsitlemist leidsid, on biograafilistes jutustustes olulisel kohal ka oma perekonna ja lähedastega seotud tegevused. Tulenevalt allika loomise iseloomust, jäävad perega seotud suhted kõrvale küll korrespondentide kirjallikest teemajutustustest.

Nägime, et ka avalikke struktuure puudutavatele tegevustele ja ametlikele suhetele anti sageli isiklik mõõde. Kuid teisalt ei toimunud ka täielikku tagasitõmbumist privaatsesse maailma ja suhtlemist vaid primaarse grupiga seotud võrgustikega. Suur osakaal on nn kolmanda, vahepealse valdkonna tegevustel, mida ma nimetasin siin nišitegevuseks. Pigem tuleb tunnistada, et komplekssete ühiskondade puhul on keeruline otsustada, millisesse valdkonda mingit tegevust paigutada. Ka ENSV-aegset argielu ei ole võimalik mõista dihhotoomiatele toetudes – riik, töandja kui avalik/ametlik sfäär ning sellele vastanduv kodune, privaatne sfäär, siingi eksisteerisid vahepealsed alad.

Üks võimalus on käsitleda nišitegevust Nõukogude Eesti ühiskonnas kui sotsiaalse kindluse ala – siin toimivaid reegleid sai selles valdkonnas pidevalt „sisse lülitada” ja kasutada. Nišš toimis kindla orienteerumisjuhisena muidu suhteliselt mitteratsionaalses elumaailmas, nagu oli nõukogude ühiskond tervikuna. Samuti andis mitmesugustes võrgustikes osalemine – võrgustikud kolleegide vahel,

sugulussidemed ja võrgustikud, mis toimisid huviühenduste baasil – neis osalejatele laiema ligipääsu mitmetele ressurssidele.

Huvitav ja oluline oleks jälgida, kuidas need võrgustikud postsotsialistlikus ühiskonnas edasi toimivad. Kas samad võrgustikud on suutnud kestma jääda või on nad lagunened? Milline osakaal on sotsiaalsetel suhetel nüüdses ühiskonnas toimetulemisel? Ühele muutu-seaspektile võib viidata ka siin käsitletud nõukogude aega puuduta-vate biograafiate puhul – arvestades tähtsust, mida neis narratiivides tollaegsetele sotsiaalsetele võrgustikele omistatakse, võib oletada nende teisenemist kaasajal. Üks intervjueeritav toob välja muutuse, mida ta 1990. aastate algul riigiasutuses töötades märkas:

Ma arvan, et tänapäeval on tunduvalt raskem pääseda sedasi kollektiivi sisse, kui nõukogude aeg oli. Sest nõukogude aeg -- ma ütlen, inimestel oli kindlustunne tunduvalt suurem ja seetõttu oldi sõbralikumad, lahkemad. Ei olnud vaja enda eest võidelda. (Mees, snd 1952, õpetaja, ametnik)

Artiklis analüüsitud nišitegevused pakkusid inimestele võimalust luua endale teatav vabaruum, kus neil oli võimalus kasutada tuttavaid strateegiaid. See oli võimalus luua enda maailm, kus inimesed lähtusid seal sotsiaalselt kehtivast tähendus- ja relevantsus-süsteemist. Erinevad sotsiaalsed võrgustikud pakkusid inimestele võimalust tunda ennast kindlamalt ja end selle kaudu teostada, seda nii nõukogude ühiskonnas kui ka tänastes komplekssetes ühiskondades.

Allikad

KV – Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiiv

ENSV – eluloovõistlusele „Minu ja minu pere elu Eesti Vabariigis ja ENSV-s“ saabunud vastused Eesti Kultuuriloolises Arhiivis

Intervjuud – intervjuud ja transkribeeritud tekstid, autori valduses ja Tartu Ülikooli etnoloogia õppetoolis (üliõpilaste välitööpraktika), kasutatud on autori enda numeratsiooni

Eesti Rahva Muuseumi kodulehekül: <http://www.erm.ee/> (viimati külastatud 29.11.2005)

Kirjandus

- Bahro, Rudolf 1977. *The Alternative in Eastern Europe*. London: NLB.
- Benovska, Milena 2004. Social Networks, Coalitions, and Clientelism at the Workplace in Bulgaria. – Klaus Roth (Hrsg.). *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen der Arbeitswelt im östlichen Europa*. Freiburger Sozialanthropologische Studien. Bd. 1. Münster: LIT Verlag, 109–128.
- Bertaux, Daniel, Isabelle Bertaux-Wiame 1980. Autobiographische Erinnerungen und kollektives Gedächtnis. – Lutz Niethammer (Hrsg.) unter Mitarbeit von Werner Trapp. *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der "Oral History"*. Frankfurt/Main: Syndikat, 108–122.
- Cox, Robert W. 1995. Real Socialism in Historical Perspective. – Robert W. Cox with Timothy J. Sinclair. *Approaches to World Order*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Diewald, Martin 1995. "Kollektiv", "Vitamin B" oder "Nische"? Persönliche Netzwerke in der DDR. – J. Huinink [et al.] (Hrsg.). *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin: Akademie Verlag, 223–260.
- Diewald, Martin 2003. Kapital oder Kompensation? Erwerbsbiographien von Männern und die sozialen Beziehungen zu Verwandten und Freunden. – *Berliner Journal für Soziologie*. Heft 2: 213–238.
- Dziegiel, Leszek 1998. *Paradise in a Concrete Cage. Daily Life in Communist Poland. An Ethnologist's View*. Kraków: Arcana.
- Gal, Susan, Gail Kligman (eds.) 2000. *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Garcelon, Marc 1997. The Shadow of the Leviathan. Public and Private in Communist and Post-Communist Society. – Jeff Weintraub, Krishan Kumar (eds.). *Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago: University of Chicago Press, 303–342.
- Hann, Chris 1985. *A Village Without Solidarity: Polish Peasants in Years of Crisis*. New Haven: Yale University Press.
- Haukanes, Haldis (ed.) 2001. *Women after Communism: Ideal Images and Real Lives*. Bergen: Centre for Women's and Gender Research, University of Bergen.
- Humphrey, Caroline 2003. Does the Category "Postsocialist" Still Make Sense? – Chris Hann (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, 12–15.
- Jõesalu, Kirsti 2004. Das informelle Kollektiv in Behörden in den ESSR. Praktiken und Strategien innerhalb eines sozialen Netzes. – Klaus Roth (Hrsg.). *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitswelt im östlichen Europa*. Freiburger Sozialanthropologische Studien. Bd. 1. Münster, Berlin: LIT Verlag 129–146.
- Jõesalu, Kirsti 2006. Nischenbeschäftigung – ein Überschneidungsbereich von privat und offiziell in der Lebenswelt. Das Beispiel des sowjetischen Estland (ESSR). – Klaus Roth (Hrsg.). *Arbeitswelt – Lebenswelt. Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa*. Freiburger Sozialanthropologische Studien. Bd. 4. Münster, Berlin: Lit-Verlag, 63–81.

- Kharkhordin, Oleg 1999. *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Ledeneva, Alena V. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Löden, Sönke 2003. Der Elefant und die Ameisen. Erinnerungen von staatlichen Leitern eines realsozialistischen Betriebes. – *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufanalysen* 16, 209–235.
- Nagengast, Carole 1991. *Reluctant Socialists, Rural Entrepreneurs: Class, Culture, and the Polish State*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Paine, Robert 1974. Anthropological Approaches to Friendship. – Elliott Leyton (ed.). *The Compact. Selected Dimensions of Friendship*. Newfoundland Social and Economic Papers No. 3, [St. John's, Nfld.]. Institute of Social and Economic Research, Memorial University of Newfoundland, 1–14.
- Pine, Frances 1998. Dealing with Fragmentation; The Consequences of Privatization for Rural Women in Central and Southern Poland. – Sue Bridger, Frances Pine (eds.). *Surviving Post-Socialism. Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London, New York: Routledge, 106–123.
- Pine, Frances 2002. Rückzug in den Haushalt? Geschlechterspezifische Bereiche im postsozialistischen Polen. – Christopher Hann (Hrsg.). *Postsozialismus. Transformationsprozesse in Europa und Asien aus ethnologischer Perspektive*. Frankfurt, New York: Campus, 147–174.
- Shlapentokh, Vladimir. 1989. *Public and Private of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York: Oxford University Press.
- Srubar, Ilja 1991. War der reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung. – *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialforschung*. 43. Jahrgang, Heft 3. Westdeutscher Verlag, 415–432.
- Zdravomyslova, Elena, Viktor Voronkov 2002. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work. – *Social Research. Privacy in Post-Communist Europe*. Vol. 69, No. 1.
- Weber, Max. 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie* (5., rev. Aufl.). Tübingen: Mohr.
- Weintraub, Jeff 1997. The Theory and Politics of the Public/Private Distinction. – Jeff Weintraub, Krishan Kumar (eds.). *Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago: University of Chicago Press, 1–42.
- Wolfe, Alan 1997. Public and Private in Theory and Practice: Some Implications of an Uncertain Boundary. – Jeff Weintraub, Krishan Kumar (eds.). *Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy*. Chicago: University of Chicago Press, 182–203.
- Wuthnow, Robert [et al.] 1984. The Phenomenology of Peter L. Berger. – *Cultural Analysis. The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jürgen Habermas*. London: Routledge, 21–76.
- Yanitsky, Oleg 1993. *Russian Environmentalism: Leading figures, facts, opinions*. Moscow: Mezhdunarodnyje otnoshenija Publishing House.

INTERTWINING THE PRIVATE AND THE PUBLIC
IN SOVIET ESTONIAN LIFE-WORLD:
POST-SOCIALIST VIEWS ON SOCIAL RELATIONS
IN SOVIET EVERYDAY LIFE

Kirsti Jõesalu

Summary

Shift to another system in the former socialist countries, including Estonia, brought about changes for them both in everyday and working life. Many of the strategies, which were learned and acquired in Soviet time, can not be adapted to present-day working life. Transition to market relations altered the conceptions of time management, space and social strata. On the other hand, it is understandable that in everyday life not only practices and behavioural norms inherent in modern market economy are valid, but the experience and ways of acting, which developed during the nearly fifty years of Soviet occupation, also play their role. In the case of the practices used to orientate in today's everyday life we can rather observe a synthesis of practices valid in Soviet Estonia and applied in post-Soviet society. In order to understand how present society operates, it is also necessary to investigate the practices of the socialist period. It is the aim of this article, through biographical narratives, to give a survey of a part of Soviet Estonian life-world.

The article is a study of one of the aspects of Soviet everyday life – different social relations in biographical narratives, which reflect working life. The analysed biographical sources comprised answers obtained from the correspondents' archive at the Estonian National Museum as well as thematic interviews. The primary source used from the Correspondents' Archive of the ENM was the answers given to the questionnaire "Work and Working Life in Soviet Estonia". In the years 2001–2002 the museum received over two hundred descriptions related to working life. The majority of the respondents came from the generations whose year of birth was before World War II. The other source was the interviews conducted in the years 2001–2003 both by the author and some ethnology students, the in-

interviewees being both people who were born before World War II and those born in the 1940s–1950s.

The article analyses the reminiscences and experience of officials and other white-collar employees of their Soviet-time working life, with an emphasis on social relations connected with working life and leisure activities. The informants had worked or were still working in bigger centres of Estonia. Civil servants, due to the character of their work, were in freer command of their time resources – as compared to linemen – and they also had a better access to information.

When speaking about the special role of social relations, we also have to consider the relation of biographical narratives with the present day, the moment of recollection – the narrator's present life and his (social) position at the time of speaking also have their impact. It can be said – and it is also revealed in the article – that people often value the things that they no longer have an access to, either due to their age (pensioners) or the changed working situation (unemployment, working individually).

The reminiscences that concentrate on experience of Soviet-time everyday life are viewed in the article through three levels of social relations: horizontal, vertical, and those related to niche activities. Horizontal relations (between colleagues) are treated by individuals in their biographical narratives through two levels of experience: first, as a pleasant experience in their working lives, where socializing with nice colleagues was highly appreciated and so reminiscences also highlight support to and understanding of one another. On the other hand, collegial relations are also placed in the context of usefulness and everyday practical needs. Also, informants continuously draw parallels with the present time. These narratives emphasise criticism of post-socialist working life and general criticism of the weaknesses of today's social guarantees.

As another topic, the article deals with relations on the vertical level – with superiors. When comparing different sources, it is obvious that interviews do not dwell upon relations with superiors in so much detail as written narratives. Biographical interviews are more oriented to contacts inside one's own circle, relations inside the stratum as well as central events in one's own life. In written narratives the vertical level of social relations presents itself as an essential

topic, which conveys one's experience of working life as well as criticizes the Soviet system.

Niche activities and the social relations concentrated around them can be regarded as a topic which is a meaningful experience in both sources. As niche activities, first and foremost, experience of spending one's free time through different hobby groups and circles is treated. Niche activities, on the one hand, take place in public space and within ideologically favoured framework; yet, for individuals themselves it means the realization of their own personal interests and so practising their hobbies and establishing good relations is in the foreground for them. The article treats of niche activities as the ones which occurred in informal sphere in Soviet society.

О ВЗАИМОСВЯЗАННОСТИ ПРИВАТНОГО И
ОТКРЫТОГО В ЖИЗНЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ
СОВЕТСКОЙ ЭСТОНИИ:
ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА
СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВЕТСКОЙ
ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Кирсти Йыэсалу

Резюме

Смена системы в социалистических странах, в том числе и Эстонии, принесла с собой изменения в быту и трудовой жизни. Многие стратегии, приобретенные и освоенные в советское время, не применимы в сегодняшней повседневности. С переходом на рыночные отношения в обществе изменились и понятия о пространстве, социальных слоях и использовании времени. В то же время понятно, что в обыденности действуют не только практики и нормы поведения, характерные для современного рыночного общества, но получают значение жизненный опыт и

поведенческие стереотипы, сформировавшиеся в течение продолжавшейся 50 лет советской оккупации. Практики, используемые для ориентации в сегодняшней повседневности, можно рассматривать скорее как синтез практик, действовавших в Советской Эстонии и бытовавших в постсоветском обществе. Для того чтобы понять, как действует современное общество, важно исследовать и практики времен «реального социализма».

Данная статья посвящена исследованию одного из аспектов советской повседневности ЭССР: рассматриваются различные социальные отношения, отраженные в биографических воспоминаниях о трудовой жизни. Источниками для анализа послужили материалы из Архива корреспондентской сети ЭНМ (ответы корреспондентов) и тематические интервью. Из корреспондентского архива были использованы, прежде всего, ответы, поступившие в 2001–2002 годах на вопросник «Работа и трудовая жизнь в Советской Эстонии» – это более 200 рассказов о трудовых буднях. Большинство корреспондентов принадлежало к поколению, родившемуся до войны. Интервью были проведены в 2001–2003 гг. как мною, так и студентами-этнологами. Были опрошены люди, родившие до второй мировой войны и в 1940–1950 годах.

В статье проанализированы воспоминания и впечатления о советских трудовых буднях чиновников и другого обслуживающего персонала, в центре внимания были трудовая жизнь и социальные отношения, связанные с проведением свободного времени. Информаторы проработали или являлись служащими в крупнейших центрах Эстонии. У служащих, исходя от характера работы, имелась большая, в отличие, например, от рабочих конвейера, свобода в распоряжении своим временем, был и лучший доступ к информации.

Отмечая особую роль социальных отношений, следует иметь в виду связь биографических рассказов с сегодняшним днем, с моментом воспоминания, в рассказы вовлечены как настоящее рассказчика, так и его (социальная) позиция во время повествования. Можно сказать, и это наглядно показано в статье, что часто ценится то, к чему у многих, в зависимости от возраста (пенсионер) или изменившейся трудовой ситуации (безработи-

ца, работа в одиночку / самостоятельное занятие), уже нет доступа.

Воспоминания, сосредоточенные на опыте советских будней, анализированы в статье через три уровня социальных отношений: горизонтальный, вертикальный и ниша.¹ В биографических рассказах отношения на горизонтальном уровне или отношения между коллегами рассматриваются в двух контекстах: во-первых, как приятное впечатление из своей трудовой жизни, где высоко ценилось общение с коллегами, и, соответственно, в воспоминаниях говорится об обоюдном понимании и поддержке. Во-вторых, межколлегиальные отношения ставятся в контекст полезности, каждодневной практической потребности. Постоянно проводятся в них и параллели с современностью. Так, особое место в этих повествованиях занимает критика в адрес постсоциалистической трудовой жизни, а также общая критика в адрес слабости социальных гарантий в настоящее время.

Вторая тема, рассматриваемая в статье, – это отношения на вертикальном уровне, т.е. отношения с начальством. Сравнивая разные источники, можно отметить, что в интервью, в отличие от письменных повествований, отношениям с начальством не придается большого значения. Биографические интервью более ориентированы на контакты в «своем кругу», на общение в своей прослойке и на центральные события в личной жизни. В письменных тематических рассказах вертикальный уровень социальных отношений является одной из основных тем, через нее передаются как собственный трудовой опыт, так и опыт советской системы.

Нишевую деятельность и сосредоточенные вокруг нее социальные отношения можно назвать темой, которая прослеживается в обоих видах источников. Под нишевой деятельностью рассматриваю, прежде всего, проведение свободного времени в разных группах и кружках по интересу. Нишевая деятельность происходит, с одной стороны, в сфере и рамках идеологичес-

---

¹ В статье, основываясь на понятия «ниша» и «нишевое общество» Гюнтера Гауса (Günter Gaus), используется термин «нишевая деятельность» (Diewald 1995, Jõesalu 2006).

ки поддерживаемого формального открытого, для самих же индивидов, явно, она означает реализацию личных интересов, и на первое место ставится занятие своим хобби и создание хороших отношений с другими людьми. В статье нишевая деятельность рассматривается как неформальная общественная деятельность.